

Beroepsarbeid van vrouwen en de daling van de vruchtbaarheid in het Westen, 1850-2000

Is er een oorzakelijk verband?

Jan VAN BAVEL^{1, 2}

*Departement Sociologie, K.U. Leuven, Van Evenstraat 2B, B-3000 Leuven.
E-mail: Jan.VanBavel@soc.kuleuven.ac.be*

Abstract. Er wordt soms verondersteld dat de gestegen deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt één van de oorzaken is van de daling van de vruchtbaarheid die eind 19e eeuw in de meeste Europese landen inzette. Historische tijdreeksen over de vrouwelijke arbeidsdeelname enerzijds en over de vruchtbaarheid anderzijds blijken echter niet zonder meer te rijmen met deze visie. Dit artikel onderzoekt de stelling dat beroepsarbeid een negatief effect heeft op de vruchtbaarheid vanuit het perspectief van de historische evolutie van het externe rolconflict tussen de gezins- en de beroepsarbeid van vrouwen. Bijzondere aandacht gaat uit naar hardnekkige culturele verschillen tussen Europese regio's en naar de mogelijke invloed van het overheidsbeleid.

Trefwoorden: vruchtbaarheid; arbeidsmarktparticipatie; gender; sociale rollen; demografische transitie.

---

¹ Jan Van Bavel is als postdoctoraal onderzoeker van het F.W.O.-Vlaanderen verbonden aan het departement sociologie van de K.U. Leuven. Hij doet er onderzoek naar de aard, de oorzaken en de gevolgen van de vruchtbaarheidstransitie sinds het midden van de 19^e eeuw.

² Dank aan Ann Van den Troost, Bart Van de Putte, Koen Matthijs en Goedele Slots voor hun commentaar bij vorige versies van deze tekst, en aan Tomas Kögel en Ronald Rindfuss voor het ter beschikking stellen van cijfergegevens.

Female labour force participation and the decline of fertility in the West, 1850-2000. It has often been assumed that rising female labour force participation rates have contributed to the historical decline of fertility in the West. The starting point of this paper is a chronological description of the correlation between labour force participation and fertility rates in a number of Western countries since the middle of the 19th century. It turns out that the time series are not compatible with the theory that the decline of fertility is causally linked with female labour force participation. Three anomalies are identified. The main body of the paper tries to solve these by looking at the historical evolution of the external role conflict between maternal and labour market positions since the 19th century. Special attention is paid to the influence of some longstanding cultural differences between European nations and to the role of contemporary public policy.

Keywords: fertility; labour force participation; gender; demographic transition; female role; women's status.

1. Inleiding

Soms wordt aangenomen dat de stijging van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen één van de oorzaken is van lage of dalende geboortecijfers. In grote lijnen is het uitgangspunt van die redenering de onverenigbaarheidsthese: zorg voor kinderen kost tijd en moeite; tijd en moeite die niet tegelijkertijd ook geïnvesteerd kunnen worden in een baan. Kinderen gaan dus sowieso altijd in zekere mate ten koste van betaald werk en een eventuele carrière. En in de praktijk draait het er meestal op uit dat vooral de moeder zich wat minder op de arbeidsmarkt en wat meer op de kroost gaat concentreren (Bernhardt, 1993; Wilterdink en Van Heerikhuizen, 1999: pp. 257-258; Brewster en Rindfuss, 2000: pp. 272-273).

De geschiedenis van de daling van de vruchtbaarheid en de evolutie van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen vallen echter niet zonder meer te rijmen met de theorie dat meer participatie tot lagere vruchtbaarheid leidt. Er zijn drie anomalieën: de eerste twee hebben betrekking op het einde van de 19^e eeuw, de derde op het einde van de 20ste eeuw. Ten eerste begon de vruchtbaarheid in een aantal 19^e-eeuwse Europese landen precies te dalen in een periode waarin vrouwen zich eerder begonnen terug te plooiën op het huishouden in plaats van zich op de arbeidsmarkt te richten. Ten tweede waren de 19^e-eeuwse pioniers van moderne vormen van geboortebeperking vaak te vinden in sociale lagen waar vrouwen in feite ook het minst deelnamen aan de arbeidsmarkt, vooral in de burgerij (Van Bavel, 2002). En ten derde: sinds de jaren 1990 noteert Europa de laagste vruchtbaarheidscijfers precies in de landen waar vrouwen het minst uit werken gaan, in het bijzonder in de Mediterrane landen (Bettio en Villa, 1998).

De bedoeling van deze bijdrage is een oplossing te vinden voor de drie genoemde anomalieën. Daartoe worden eerst de co-evolutie en correlatie van participatie- en vruchtbaarheidscijfers in een aantal westerse landen sinds het midden van de 19^e eeuw chronologisch overlopen. Vervolgens wordt de theoretische oorzaak-gevolg-vraag gesteld: wijst het gebrek aan een consistente correlatie tussen de twee cijferreeksen op een gebrek aan causaliteit? Het derde deel plaatst de theorie in de historische context. Vervolgens wordt de mogelijke invloed van beleid besproken. Het besluit formuleert ten slotte een oplossing voor de drie anomalieën.

2. Chronologie en correlatie

Op basis van de onverenigbaarheidsthese zou men verwachten dat een stijging van de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt *ceteris paribus* zou leiden tot een daling van de vruchtbaarheid, dus van het aantal kinderen dat per vrouw wordt geboren. De historische tijdreeksen botsen echter met die verwachting.

Na eeuwenlange fluctuatie op een gematigd hoog niveau (Coale, 1986), begon de vruchtbaarheid in de meeste Europese landen vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw duurzaam te dalen. In veruit de meeste regio's startte die daling binnen een periode van een tweetal decennia rond de overgang van de 19e naar de 20ste eeuw. In sommige landen startte de vruchtbaarheidstransitie vroeger. Vooral in Frankrijk begon de vruchtbaarheid al ten tijde van *la Révolution* aan een trage maar gestage val en ook België was wat vroeger dan gemiddeld omdat het Zuidelijke landsgedeelte het Franse voorbeeld volgde. In andere landen, in het bijzonder in Spanje, Ierland en Rusland, startte de transitie opvallend laat (Coale en Treadway, 1986; Gillis *et al.*, 1992).

In de meeste Europese landen leefde de totale vruchtbaarheid na de Tweede Wereldoorlog een tijdje in meerdere of mindere mate op tijdens de *babyboom*. Daar kwam snel een einde aan. Vanaf de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw dook de vruchtbaarheid zelfs onder het vervangingsniveau: sindsdien krijgen Europese mannen en vrouwen gemiddeld nog te weinig kinderen om in hun eigen numerieke vervanging te voorzien (Davis, 1987; Bongaarts, 2002).

Gezien deze verre gaande en langdurige vruchtbaarheidsdaling zou op basis van de onverenigbaarheidsthese kunnen worden verwacht dat de arbeidsmarkt-participatie van vrouwen er sinds de tweede helft van de 19^e eeuw duurzaam op vooruit ging. Volgens Pott-Buter (1993: p. 322) is het verhaal van almaar

toenemende arbeidsdeelname van vrouwen inderdaad wijdverbreid en denkt men vaak dat die stijging meeschreef aan de geschiedenis van economische modernisering en vrouwenemancipatie sinds de 19^e eeuw.

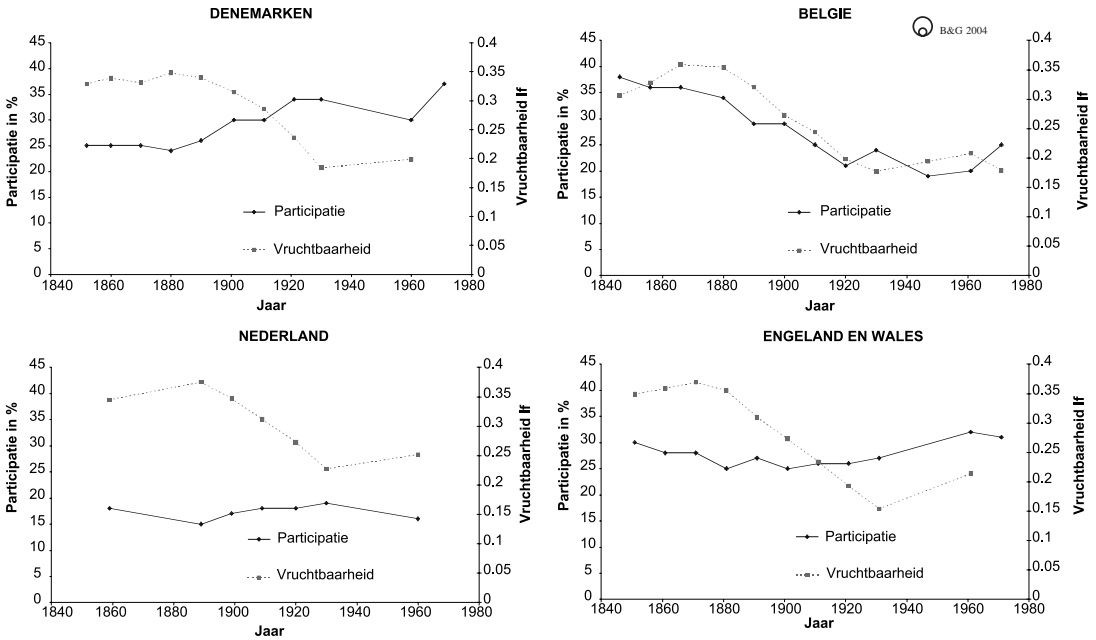
Dat sprookje blijkt echter niet te kloppen. Terwijl de vruchtbaarheidsevolutie in alle Europese landen een gelijkaardige, dalende lijn volgde, valt er geen duidelijk gemeenschappelijk patroon te ontdekken in de evolutie van de vrouwelijke participatiecijfers. De enige gemeenschappelijke noemer die Pott-Buter (1993: pp. 19-22) kon vinden onder zeven Europese landen is dat deze cijfers overal tussen 1940 en 1960 relatief laag waren en dat ze sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw in alle zeven landen tamelijk snel begonnen te stijgen. Een aantal voorbeelden uit de periode 1850-2000 illustreren dat het verband tussen vruchtbaarheid en arbeidsmarktparticipatie op de lange termijn verre van rechtlijnig was.

Tussen het midden van de 19e en het midden van de 20ste eeuw was Denemarken één van de schaarse landen waar arbeidsmarktparticipatie en vruchtbaarheid co-evolveerden zoals verwacht zou worden volgens de stelling van onverenigbaarheid (zie *figuur 1*): vanaf de jaren tachtig van de 19e eeuw begaven steeds meer Deense vrouwen zich officieel op de arbeidsmarkt en in diezelfde periode begon de vruchtbaarheid eerst lichtjes en dan steeds sneller te dalen. In België daarentegen gingen de respectievelijke evoluties in tegen de verwachting: eerst begon de deelname aan de arbeidsmarkt te dalen en vervolgens startte de daling van de vruchtbaarheid.

In Nederland lag de participatiegraad van vrouwen tot diep in de 20ste eeuw laag in vergelijking met de rest van Noord- en West-Europa (Pott-Buter, 1993). Terwijl de arbeidsmarktparticipatie van Nederlandse vrouwen tot de jaren zeventig van de 20ste eeuw nauwelijks evolueerde, begon hun vruchtbaarheid niettemin vanaf de jaren negentig van de 19^e eeuw fors te dalen. En de Britse vruchtbaarheid begon te dalen in een periode waarin de participatiegraad van vrouwen allesbehalve steeg (zie *figuur 1*).

De trend en het niveau van de vruchtbaarheid was in deze vier landen in grote lijnen vergelijkbaar, terwijl zowel de trends als de niveaus inzake arbeidsmarktparticipatie van vrouwen sterk uiteenliepen. Dit suggereert dat de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt geen verklarende factor is voor de langdurige en verregaande daling van de vruchtbaarheid die op het einde van de 19^e eeuw startte. Zoals gezegd gaat het volgende deel van dit artikel dieper op de causaliteitsvraag in. Hier zij alleen nog opgemerkt dat de participatiemaat uit *figuur 1*

Figuur 1: Evolutie van (op de linkeras) de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen ^(a) en (op de rechteras) de totale vruchtbaarheid ^(b) in een viertal geselecteerde landen, 1850-1970

- (a) Gebaseerd op Pott-Buter (1993: 21), die bruto participatiecijfers berekende als het percentage van alle vrouwen dat op de officieel geregistreerde arbeidsmarkt actief is.
- (b) Gebaseerd op Coale en Treadway (1986). *If* is de Coale-index voor totale vruchtbaarheid en geeft het vruchtbaarheidniveau in proportionele verhouding tot wat als een historisch maximum wordt beschouwd. Voor de precieze definitie, zie Appendix A van Coale en Treadway (1986).

verre van volmaakt is en onder meer door de leeftijdsstructuur van de bevolking wordt beïnvloed, om nog maar te zwijgen over het feit dat lang niet alle feitelijke beroepsarbeid van vrouwen ook officieel werd geregistreerd. In de periode na de Tweede Wereldoorlog worden inzake arbeidsmarktparticipatie van vrouwen ideaaltypisch drie golven onderscheiden. In de jaren vijftig van de vorige eeuw waren de rollen van moeder en werkneemster tamelijk strikt gescheiden: vrouwen waren ofwel moeder, ofwel ze gingen uit werken. Dit waren de hoogtijdagen van het zogenoemde kostwinnersmodel (Van Dongen en Vanhoute, 2001) en de participatiecijfers waren in de meeste westerse landen inderdaad bijzonder laag (Pott-Buter, 1993). Vanaf de jaren zestig en zeventig werden de twee rollen steeds vaker gecombineerd, zij het op een parttime basis

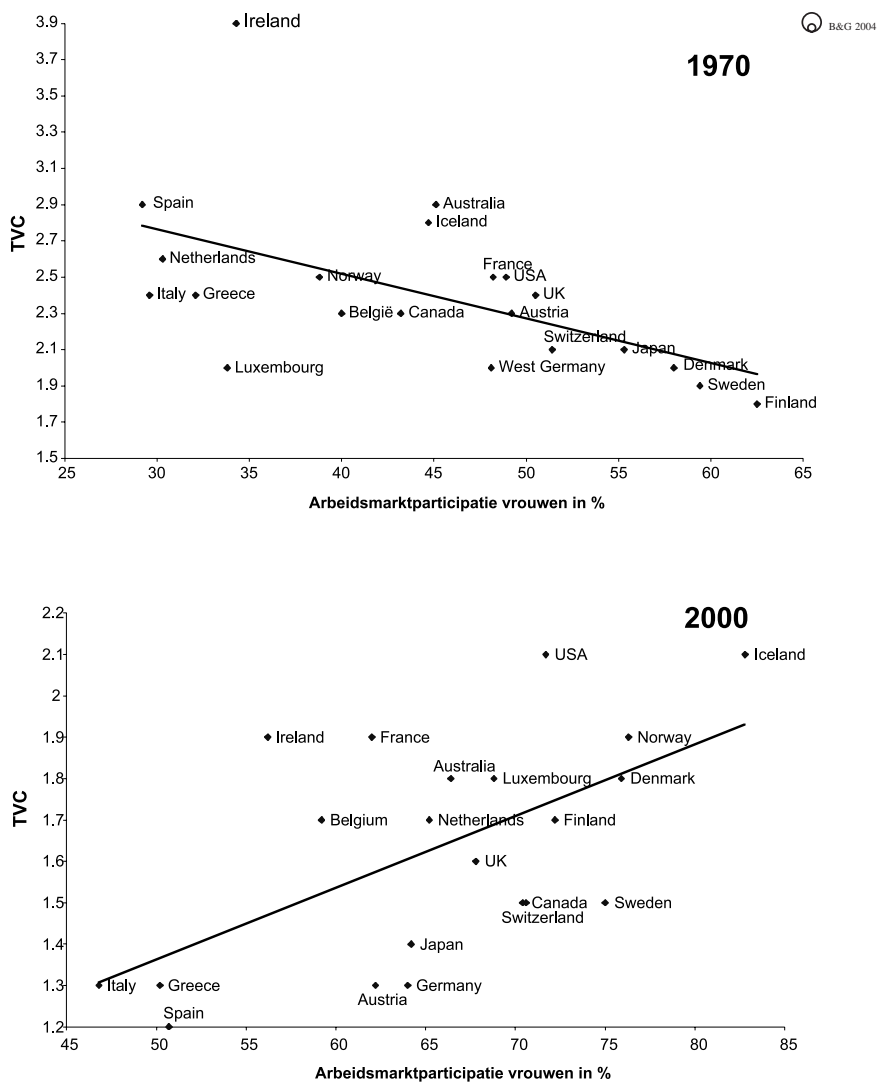
en/of sequentieel: eerst uit werken, dan kleine kinderen, en als die wat groter waren geworden, weer uit werken. De curve van vrouwelijke arbeidsmarkt-participatie naar leeftijd kreeg in deze periode dus typisch een M-vorm (Pauwels *et al.*, 1988; Calhoun, 1994).

Tijdens de derde golf, ruwweg vanaf de jaren tachtig, steeg het aandeel vrouwen met kleine kinderen dat fulltime uit werken ging. Vele geïndustrialiseerde landen evolueerden dus op enkele generaties tijd van een systeem waarbij vrouwen stopten met werken na hun huwelijk via een situatie waarin vrouwen pas thuisbleven na de komst van hun eerste kindje, naar een situatie waarin vrouwen met kinderen enkel nog thuisblijven tijdens hun moederschapsverlof (Brewster en Rindfuss, 2000: pp. 275-277; vergelijk Kempeneers en Lelièvre (1993); voorbeelden: (NL) Henkens *et al.*, 2002; (FR) Grimm en Bonneuil, 2001 en (B) Van Dongen en Vanhaute, 2001).

Tijdens deze naoorlogse periode was de samenhang tussen betaalde arbeid en vruchtbaarheid op het eerste gezicht evenmin als in de 19e eeuw in overeenstemming met de onverenigbaarheidsthese. Gedurende de eerste golf was dat nog wel het geval, in die zin dat de periode van de babyboom min of meer samenviel met een periode van zeer lage deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt. In 1970 was er in de OESO-landen inderdaad een duidelijk negatieve samenhang tussen de nationale cijfers over participatie enerzijds en vruchtbaarheid anderzijds (zie *figuur 2*) — de Pearson correlatiecoëfficiënt bedroeg in dat jaar $-0,54$. *Figuur 2* geeft voor 1970 bovendien de indruk dat een hoge arbeidsmarktparticipatie een voldoende voorwaarde was voor lage vruchtbaarheid, want de variabiliteit inzake vruchtbaarheid was zeer klein bij de landen met participatiecijfers boven de 50 procent. Omgekeerd valt uit de cijfers van 1970 echter op te maken dat landen met een voor die tijd lage vruchtbaarheid niet noodzakelijk ook een hoog aandeel vrouwen op de arbeidsmarkt hadden.

De samenhang tussen arbeid en vruchtbaarheid was 30 jaar later compleet omgekeerd: de landen met de laagste vruchtbaarheid waren nu de landen waar vrouwen het minst uit werken gingen, al lag de totale vruchtbaarheid ondertussen in alle OESO-landen behalve Ierland onder het vervangingsniveau. De Y-assen van *figuur 2* zijn met opzet zo geschaald dat ze de omkering van de correlatie visueel in de verf zetten. Het gaat echter niet om een visuele misleiding: in *figuur 3* is te zien dat de omkering echt wel spectaculair is, namelijk van een correlatie van $-0,54$ in 1970 naar $+0,59$ in 2000 (vergelijk Engelhardt *et al.*, 2001).

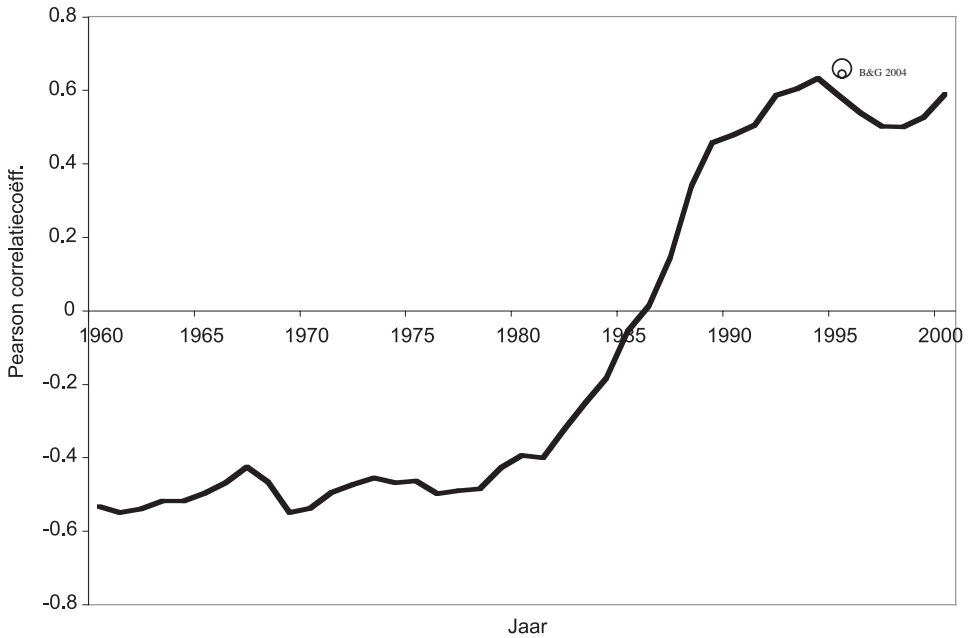
Figuur 2: Relatie tussen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen ^(a) en totaal vruchtbaarheidscijfer in de OESO-landen in 1970 en 2000

^(a) Berekend als aantal vrouwen op de arbeidsmarkt gedeeld door totaal aantal vrouwen van 15 tot en met 64 jaar.

Bron: OECD, *Labour Force Statistics en OECD in Figures*; UN, *Demographic yearbook*.

Figuur 3: Jaarlijkse Pearson correlatiecoëfficiënt tussen de totale vruchtbaarheidscijfers en de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen (^a) in de OESO-landen, 1960-2000

(^a) Participatiecijfers berekend zoals in figuur 2.

Bron: OESO. Met dank aan Tomas Kögel voor het ter beschikking stellen van deze cijfers (zie Kögel 2003).

Waar komt deze ommekeer van de correlatie vandaan? Vanaf ruwweg de jaren zeventig van de 20ste eeuw traden in het merendeel van de westerse landen steeds meer vrouwen toe tot de arbeidsmarkt maar de relatieve positie van landen op de horizontale participatie-as bleef in grote lijnen dezelfde, op enkele uitzonderingen als Nederland en Noorwegen na (zie figuur 2). De mediterrane landen zijn stevast te vinden aan de linkerkant van de verdeling, terwijl de Scandinavische landen typisch aan de rechterkant van de as zitten. Op het vlak van de vruchtbaarheid zijn de relatieve posities echter omgedraaid. In 1970 was het totaal vruchtbaarheidscijfer in de meeste Scandinavische landen lager dan dat in Italië, Spanje en Griekenland. In 2000 was het omgekeerd. Oorzaak van de ommekeer is de spectaculaire vruchtbaarheidsdaling in de mediterrane landen, terwijl het peil in Zweden, Finland, Noorwegen en Denemarken na 1970 veel minder zakte. Voor een deel gaat het in Spanje en Italië om tijdelijke

tempo-effecten van het almaar verder uitstellen van het eerste kind tot op zeer hoge leeftijd. Maar dat uitstel gaat ondertussen zodanig ver dat het in de jongere Mediterrane generaties onvermijdelijk tot een lager finaal kindertal zal leiden (Kohler *et al.*, 2002). De vraag blijft dus wat die onverwachte evolutie verklaart. Waarom daalde de vruchtbaarheid in landen als Spanje en Italië tot extreem lage diepten, terwijl de vruchtbaarheid in landen met veel hogere participatiecijfers als Noorwegen en de VS recent heropleefde tot dicht bij het vervangingsniveau?

3. Oorzaak en gevolg

Uit het voorgaande bleek dat er op geaggregeerd, nationaal en historisch niveau duidelijk geen consistent negatief verband is tussen de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt en vruchtbaarheid. Correlaties door de tijd beschrijven is echter één zaak, een causaal verband onderzoeken is nog wat anders. Er kan worden beargumenteerd dat het conflict tussen gezin en werk zich op het niveau van individuele mannen, vrouwen en gezinnen afspeelt, weliswaar binnen een bepaalde maatschappelijke context, en dat de analyse van oorzakelijke verbanden dus ook op het individuele niveau moet gebeuren.

3.1. Een ecologische fout?

Nochtans gebeurt onderzoek naar de relatie tussen arbeidsmarktparticipatie en vruchtbaarheid nog steeds vaak met geaggregeerde data (Brewster en Rindfuss, 2000; Engelhardt *et al.*, 2001; Rindfuss *et al.*, 2003; Kögel, 2003). Het is echter goed mogelijk dat er een sterk en consistent negatief verband bestaat tussen vruchtbaarheid en participatie op het individuele niveau, terwijl dat op het niveau van de geaggregeerde tijdreeksen niet tot uiting komt. Een voorbeeld kan dit verduidelijken.

Stel dat de vruchtbaarheid om andere dan participatieredenen daalt, zowel bij vrouwen die uit werken gaan als bij vrouwen die thuisblijven, en dat tegelijkertijd ook de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen daalt. Veronderstel met andere woorden dat alle vrouwen minder kinderen krijgen en dat beroepsarbeid bij alle vrouwen, ongeacht hun kindertal, trendmatig aan populariteit inboet. Veronderstel verder dat er op individueel niveau een negatieve samenhang bestaat tussen werk en kinderen en dat die negatieve samenhang intact blijft. Vrouwen met een beroep krijgen bijvoorbeeld steeds gemiddeld één kind minder dan vrouwen zonder beroep. In de geaggregeerde tijdreeksen zal er dan ondanks de negatieve relatie op individueel niveau een positieve samenhang zijn tussen

arbeidsmarktparticipatie en vruchtbaarheid omdat beide reeksen gelijktijdig dalen. De negatieve samenhang op het niveau van de individuen doet daar geen afbreuk aan. Hetzelfde verhaal kan *mutatis mutandis* worden verteld voor de transversale, jaarlijkse correlatie op het geaggregeerde niveau van landen of streken in plaats van tijden (vergelijk figuur 3).

Concluderen dat er geen consistent verband is op basis van geaggregeerde data is in dit geval een schoolvoorbeeld van een ecologische fout. In werkelijkheid wijst het meeste onderzoek immers uit dat er in de 20ste eeuw op individueel niveau wel degelijk een consistent negatief verband bestond tussen de beroepsarbeid en de vruchtbaarheid van vrouwen. Dat wil zeggen: binnen de geïndustrialiseerde landen (zowel binnen Spanje en Italië als binnen Zweden en Noorwegen) krijgen vrouwen die uit werken gaan gemiddeld minder kinderen dan vrouwen die thuis blijven. En vrouwen met kinderen werken gemiddeld minder buitenshuis dan kinderloze vrouwen (Pauwels *et al.*, 1988; Mertens *et al.*, 1992; Bernhardt, 1993: p. 25; Van Dongen *et al.*, 1995; Brewster en Rindfuss, 2000: p. 279; Kalwij, 2000).

Over de 19^e eeuw, en zeker vóór de start van de vruchtbaarheidstransitie, zijn de empirische gegevens ter zake schaars omdat het beroep van getrouwde vrouwen in de meeste bronnen niet of slechts zeer gebrekkig staat vermeld (Herr, 1995; Janssens, 1998b). Szreter (1996: p. 310 en volgende) bevestigt de stelling van Crafts (1984; 1989) dat verschillen in de vordering van de vruchtbaarheidstransitie naar beroepsgroep in Groot-Brittannië anno 1911 vooral een reflectie waren van de mate waarin vrouwen én kinderen voor een loon op de formele arbeidsmarkt werkten. Schrover (1997) speculeert dat de verlaging van de huwelijksleeftijd en de stijging van de vruchtbaarheid, eind 19e eeuw in het zuidoosten van Nederland, onder meer een gevolg waren van verschromelende tewerkstellingskansen voor vrouwen. Noch Szreter noch Schrover testten deze stellingen echter op individueel meetniveau.

Camps-Cura (1998) beschikt wel over de nodige nominale data en stelde vast dat Catalaanse vrouwen die begin 20ste eeuw in de textielsector werkten, zich doorgaans uit de arbeidsmarkt terugtrokken naar aanleiding van de komst van kinderen, waarbij het verloren inkomen uit arbeid van de moeder na verloop van tijd werd vervangen door dat van de kinderen. Van Bavel (2002) stelt op basis van nominale gegevens vast dat gehuwde vrouwen bij wie beroepsactiviteit werd geregistreerd over het algemeen een lagere vruchtbaarheid hadden dan vrouwen zonder geregistreerd beroep. Zijn onderzoek heeft betrekking op het Vlaams-Brabantse Leuven in de periode 1850-1910.

Het algemene beeld voor zowel de tweede helft van de 19^e als de 20ste eeuw is dus tot nader order dat er binnen een gegeven maatschappelijke context op individueel niveau wel degelijk een negatieve samenhang bestaat tussen de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt en vruchtbaarheid. Die consistentie is er niet op het geaggregeerde niveau van de tijdreeksen. Er dringt zich dus wellicht een *multilevel* benadering op om de fundamentele gelaagdheid van de bepalende factoren te begrijpen en een ecologische fout te vermijden. Binnen de context van de individuele of familiale levensloop speelt blijkbaar in uiteenlopende contexten een tamelijk algemeen geldend proces dat maakt dat er een zeker conflict is tussen vruchtbaarheid en vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie. Maar op macroniveau beïnvloeden andere maatschappelijke processen zowel de grote vruchtbaarheids- en participatietrends als de mate van conflict tussen gezin en beroep. De volgende paragraaf buigt zich eerst over het individuele niveau. De bespreking vervolgt dan op het historische macroniveau.

3.2. Een extern rolconflict tijdens de levensloop

Zoals gezegd wordt op individueel niveau de negatieve associatie tussen de beroepsactiviteit en het kindertal van vrouwen meestal verklaard met behulp van de onverenigbaarheidsthese. In algemenere sociologische termen kan de negatieve associatie worden begrepen als het resultaat van een extern rolconflict, namelijk het botsen van de rolverwachtingen ten aanzien van de moederpositie enerzijds en de rolverwachtingen ten aanzien van de beroepsrol anderzijds. Hoewel het externe rolconflict in principe zowel op mannen als vrouwen van toepassing zou kunnen zijn, zijn het in de praktijk vooral vrouwen die in geval van kinderlast uit de arbeidsmarkt treden (Rindfuss *et al.*, 2003). Het gevolg van het betoog beperkt zich daarom tot de botsing tussen beroepsarbeid en ouderschap bij vrouwen.

3.2.1. Kiezen is verliezen

Wie voor combinatieproblemen tussen gezin en werk staat, moet keuzes maken. De keuze voor het ene betekent verlies op het andere vlak, geheel of gedeeltematig. Dat verlies, en dus het rolconflict tussen gezin en werk, heeft een prijs. Economen noemen dit de opportunitetskosten. Hoe hoger de opportunitetskosten van een bepaalde keuze, hoe minder waarschijnlijk het is dat die gemaakt wordt.

Micro-economisch bekeken is het niveau van het beroepsinkomen dat vrouwen kunnen verdienen een exogene 'derde factor' die beslissingen inzake zowel

arbeidsdeelname als vruchtbaarheid beïnvloedt. De redenering is als volgt. Kinderen hebben twee soorten financiële kosten: directe kosten en indirecte opportunitetskosten. Directe kosten omvatten de uitgaven voor voeding, kleding, huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg, enzovoort. De opportunitetskosten bestaan uit zowel het onmiddellijke verlies aan inkomen ten gevolge van de tijdelijke of permanente uittrede uit de arbeidsmarkt als het verlies aan toekomstig inkomen als gevolg van promotievertragingen in de eventuele carrière van de moeder (Di Tommaso, 1999; Kravdal, 1992, 1994, 2001; DiPrete *et al.*, 2002).

Deze twee soorten kosten impliceren tegengestelde samenhangen tussen vrouwenlonen en vruchtbaarheid. Vanuit het standpunt van de directe monetaire kosten valt een positieve druk te verwachten van het aantal afhankelijke kinderen op de betaalde arbeidsprestaties van de moeder, aangezien meer kinderen *ceteris paribus* om een hoger gezinsinkomen vragen. Zo bekeken mag een positieve samenhang tussen het aantal kinderen en het inkomen uit arbeid van moeders worden verwacht. Dit wordt het (positieve) inkomenseffect genoemd (zie Andersson, 2000). Daar tegenover staat dat de opportunitetskosten hoger liggen naarmate de vrouw meer op de arbeidsmarkt mag verwachten te verdienen, bijvoorbeeld omwille van haar opleiding. Het gezinsinkomen van een goed verdienende vrouw met ambitie heeft meer te verliezen door de komst van een kind dan dat van een vrouw met een toch al slecht betaalde baan. Om die reden wordt een negatief substitutie-effect verwacht: bij vrouwen die na een geboorte tijdelijk of permanent (moeten) stoppen met werken, veroorzaken kinderen grotere opportunitetskosten indien ze meer verdienen. Daarom zullen veelverdieners een kindermismisschien al gemakkelijker substitueren door andere verlangens (Di Tommaso, 1999; Kravdal, 1992, 1994, 2001; DiPrete *et al.*, 2002).

Het economische begrip opportunitetskosten zet een prijs op het externe rolconflict tussen gezin en arbeid: kiezen voor het ene betekent altijd in zekere mate verlies op het andere vlak. Rationeel gedrag houdt dan in dat mensen keuzes maken die de opbrengsten maximaliseren en de verliezen beperken, gegeven de persoonlijke voorkeuren. Opbrengsten en kosten kunnen ook in niet-monetaire termen worden bekeken: buiten een inkomen levert activiteit op de arbeidsmarkt nog andere voordelen op (bijvoorbeeld een sociaal kapitaal aan relaties) en aan kinderen zijn niet alleen directe monetaire kosten verbonden maar ook directe emotionele winsten (Friedman *et al.*, 1999). Wat winst is en wat verlies hangt in dit perspectief af van de voorkeuren. Waar die dan vandaan komen, dat kan de rationele-keuzetheorie ook niet verklaren. Sociologen en

economen zijn het er echter over eens dat preferentiepatronen sterk met opleiding samenhangen en dat een stijgend opleidingsniveau van vrouwen ook de niet-monetaire opportuiniteitskosten van kinderen omhoog duwt (Friedman *et al.*, 1999).

2.2.2. De combineerbaarheid van gezin en werk

Kiezen voor kinderen houdt lang niet altijd in dat de beroepsactiviteit wordt opgegeven, noch vice versa. Beide kunnen in zekere mate worden gecombineerd en de mate waarin dat inderdaad het geval is, hangt niet alleen af van de timing en de hoeveelheid van thuis- en beroepswerk maar ook van de planbaarheid van beide.

Om die reden is de mate van efficiëntie van vruchtbaarheidscontrole van belang voor de combinatieproblematiek. Wanneer geen efficiënte contraceptiva voorhanden zijn, zal de vruchtbaarheid eerder de beroepsactiviteit beïnvloeden dan andersom. Vruchtbaarheid is in die omstandigheden een moeilijk te beïnvloeden gegeven waarnaar beroepswerk zich moet plooiën. Wanneer wel efficiënte contraceptie mogelijk is, gaat de invloed overwegend in de andere richting en zullen beroepsaspiraties en –activiteiten een significant en duurzaam effect hebben op de vruchtbaarheid (Stycos en Weller, 1967; Bernhardt, 1993). De omvang en de timing van zorgtaken in het gezin is verder afhankelijk van alternatieve vormen van kinderopvang, inclusief de tijdsorganisatie van het onderwijs (Chesnais, 1996; Brewster en Rindfuss, 2000; Hank en Kreyenfeld, 2001; Rindfuss *et al.*, 2003).

Ook langs de kant van de arbeidsmarkt zijn de timing, de hoeveelheid en de planbaarheid van de beroepstaken van belang. In dit verband is het gebruikelijk om een onderscheid te maken tussen carrière- en non-carrièrebanen: het eerste type banen vereist relatief langdurige scholing en gaat gepaard met een stijgend inkomen naarmate de carrière vordert. Bij het tweede soort banen geldt dat in veel mindere mate en het gemiddelde loon is lager. Bij carrièrebanen wordt doorgaans een grote investering qua tijd en aandacht verwacht, ook op kindonvriendelijke uren (Bernhardt, 1993; Liefbroer en Corijn, 1999; Lesthaeghe en Moors, 2000; Brewster en Rindfuss, 2000). Daar staat tegenover dat carrièrebanen de houdsters voldoende financiële armslag geven om kinderopvang te betalen en vaak ook de vrijheid en flexibiliteit om zelf het uurschema te regelen, wat de combineerbaarheid met gezinsambities dan weer bevordert. Als beroep en kinderen goed combineerbaar zijn, valt voor goed verdienende vrouwen een positief inkomenseffect op de vruchtbaarheid te verwachten.

De combineerbaarheid van beroepsarbeid met kinderen is ook afhankelijk van de mogelijkheden tot deeltijds werken: deeltijdse jobs zijn in de regel gemakkelijker te combineren met zorg voor kinderen (Sundström en Stafford, 1992; Bernhardt, 1993: pp. 32-33; Brewster en Rindfuss, 2000: pp. 280-281). Daarnaast zijn de specifieke kenmerken van de job van belang: sommige jobs zijn uit de aard der zaak beter te combineren met kinderen dan andere. Onder meer de net genoemde vrijheid die de werkneemster heeft om haar werk zelf te regelen is in dit opzicht een pluspunt: flexibiliteit in de betekenis van vrijheid langs de kant van de werknemer of zelfstandige. Flexibiliteit in de betekenis van ploegenarbeid of beschikbaarheid wanneer de werkgever het wenst heeft wellicht eerder een negatief effect op de combineerbaarheid.

4. Korte geschiedenis van het rolconflict

Hoe sterker het externe rolconflict tussen arbeid en kinderen, des te sterker het effect van arbeid op vruchtbaarheid en/of hoe sterker het effect van vruchtbaarheid op arbeid. Alles wat de onverenigbaarheid verzwakt, verzwakt dus ook het effect van het ene op het andere (Stycos en Weller, 1967; vgl. Rindfuss *et al.*, 1996). De onverenigbaarheid tussen arbeid en kinderen is zelf een variabele die afhankelijk is van de maatschappelijke context (Brewster en Rindfuss, 2000: p. 292).

Van belang voor de aard en de omvang van het rolconflict zijn verwachtingen ten aanzien van individuen die uitgaan van het reilen en zeilen in het gezin en op het werk. Binnen deze maatschappelijke domeinen zijn de verwachtingen en machtsstructuren zoals meestal geslachtsspecifiek. Deze “gendered power structures”, zoals die in het Engels heten, verschillen van maatschappij tot maatschappij en van tijd tot tijd (Bernhardt, 1993; Van Dongen *et al.*, 2001; DiPrete *et al.*, 2002: pp. 5-6). Dit heeft consequenties voor het externe rolconflict tussen ouderschap en beroepsarbeid.

Het is duidelijk dat de heersende taakverdeling tussen mannen en vrouwen en de opvattingen, waarden en normen inzake mannelijkheid en vrouwelijkheid van groot belang zijn, zowel voor de definitie van moederrollen (en *dus* vaderrollen) als voor de positie van vrouwen (en *dus* van mannen) op de arbeidsmarkt (Casper en O’Connell, 1998).

De geslachtsgebonden normen en rolverwachtingen binnen gezin en familie enerzijds en op het werk anderzijds zijn theoretisch van doorslaggevend belang

voor de combineerbaarheid van kinderen en beroepswerk. De volgende paragraaf bespreekt eerst de evolutie sinds de 19^e eeuw van rolverwachtingen ten aanzien van moeders. Vervolgens wordt de structurele evolutie op de arbeidsmarkt behandeld.

4.1. Moederrollen

Al in de vroegmoderne periode kwamen opvattingen en houdingen op in Europa die van belang waren voor het ontstaan van het moderne, echtelijke gezin: een emotioneel geladen eenheid, gekenmerkt door een cultivering van de privé-sfeer, die fungeert als een cel van huiselijkheid en geborgenheid (“oost west, thuis best”, “a haven in a heartless world”). Dit gezinsmodel wordt het burgerlijke gezinsmodel genoemd (Peeters, 1981; Lis, 1984; Janssens, 1998a; Matthijs, 2003).

Volgens dit model vonden vrouwen hun levensvervulling vooral in de rol van moeder en vrouw. Dat werd als heilzaam beschouwd zowel voor hun persoonlijke zelfontplooiing als voor het welzijn van hun kinderen. Een full-time thuiswerkende moeder en een beperkt aantal gezonde, propere kinderen werden een teken van status (Rindfuss *et al.*, 1996; Steverlynck, 2000; Matthijs, 2001; 2003). De daling van de vruchtbaarheid vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw wordt dan ook vaak beschreven als het resultaat van een evolutie waarbij mensen meer tijd, geld en energie gingen investeren in een kleiner aantal kinderen. Daarbij kreeg de moeder een cruciale rol toegeschreven. Keuken, kerk en kinderen: dát werden de domeinen waar vrouwen uitmuntend in hoorden te zijn. De normen inzake kinderverzorging en properheid van het huis werden veeleisender (Bakker, 1995; Steverlynck, 2000). Behoorlijk moederschap werd daardoor een voltijdse job die niet met beroepsarbeid te combineren viel.

De hoge werkloosheidscijfers van de jaren dertig van de 20ste eeuw versterkten de afkeer tegen buitenshuis werkende vrouwen. Ook om “de ontvolking” tegen te gaan werd de vrouw aan de haard verder gepromoot, vanuit de veronderstelling dat dit de vruchtbaarheid zou bevorderen (Van Praag, 1977).

In de jaren vijftig beleefde het burgerlijke gezinsmodel met een mannelijke kostwinner en een thuiswerkende huisvrouw zijn hoogtijdagen, wat is te merken aan de uitzonderlijk lage aantallen vrouwen die actief waren op de arbeidsmarkt (Pott-Buter, 1993). Maar zelfs in die tijd bleef het kostwinnersmodel voor vele gezinnen een onhaalbare kaart (Vanhaute, 1998; Janssens, 1998a).

Sindsdien bleef lange tijd de norm overeind dat kleine kinderen het best door een fulltime thuiswerkende moeder opgevoed zouden worden. Toch steeg de arbeidsmarktparticipatie van moeders van jonge kinderen vanaf de jaren zestig aanzienlijk in het westen (Rindfuss *et al.*, 1996). Uit survey-onderzoek naar attitudes ten aanzien van buitenshuis werkende moeders blijkt dat er in Europa en Amerika op dit vlak in tijd en ruimte een grote diversiteit bestaat maar de trend is in grote lijnen dat de weerstand tegen buitenshuis werkende moeders afneemt en de aanvaarding groeit. De snelheid van deze evolutie verschilt van land tot land, maar de richting van de trend geldt voor de meeste westerse landen (Scott, 1999; Albrecht *et al.*, 2000).

In de VS bleef de vruchtbaarheid, na de *babybust*, vanaf 1975 min of meer stabiel, met een totaal vruchtbaarheidscijfer net onder het vervangingsniveau. Nochtans bleef de arbeidsmarktparticipatie van moeders met kleine kinderen lineair en fors toenemen. De opvatting dat kinderen het best door hun eigen moeder verzorgd kunnen worden, kwam daardoor wellicht onder druk te staan, hoewel een meerderheid van de Amerikanen er in de jaren negentig nog steeds van overtuigd was dat jonge kinderen in zekere mate nadeel ondervinden van buitenshuis werk door hun moeder. Die meerderheid bleef dus overeind in tijden waarin de meerderheid van de moeders feitelijk uit werken ging (Rindfuss *et al.*, 1996). Toch heeft de normverandering er volgens Rindfuss *et al.* (1996: p. 478) mede voor gezorgd dat de daling van de vruchtbaarheid in de VS ongeveer in 1975 is stilgevallen. Zonder die normverandering zou de vruchtbaarheid volgens hen verder zijn gedaald.

Dat laatste is precies wat zich in een aantal Mediterrane landen afspeelt, aldus Bettio en Villa (1998): in Italië, Spanje en Griekenland gingen steeds meer vrouwen op zoek naar betaald werk, terwijl oude opvattingen over 'de rol van de vrouw' er relatief wijdverbreid bleven en de tolerantie ten aanzien van het uitbesteden van zorg voor kinderen achterbleef. De verwachting is dat deze landen in de toekomst ook op dit vlak het spoor zullen volgen van de noordelijke Europese landen. Na verloop van tijd, wanneer steeds meer moeders uit werken (blijven) gaan, zal wellicht ook in de Mediterrane landen een sneeuwbal-effect ontstaan: naarmate werkende moeders minder en minder een rariteit worden, worden ze ook van langzaam minder scheef bekeken (Bernhardt, 1993: p. 31). Dat zal dan voor een verzachting van het rolconflict zorgen.

4.2. Rollen op de arbeidsmarkt

In de 19e eeuw was de mannelijke kostwinner in de meeste Europese regio's een opkomend ideaal maar in de arbeidersklassen geen haalbare kaart. Meestal

was *income pooling* absoluut noodzakelijk en waren de bijdragen van vader, moeder én kinderen aan het gezinsbudget nodig (Lis, 1984: pp. 384-387; Janssens, 1998a).

De inkomsten uit arbeid van vrouwen en kinderen waren afhankelijk van de fase in de gezinscyclus. In de vroege stadia van de gezinsopbouw was doorgaans een relatief groot aandeel van de vrouwen actief op de arbeidsmarkt. In volgende fasen namen ouder wordende kinderen stilaan een groter deel van de kostwinnersrol van de moeder over. Adolescente kinderen uit de arbeidersklassen verdienden vaak meer dan hun moeder (Schellekens, 1993; Van den Eeckhout, 1993; Vanhaute, 1998; Fontaine en Schlumbohm, 2000).

In tegenstelling tot de 20ste-eeuwse situatie was er een negatief verband tussen de gemiddelde leeftijd van de kinderen en de deelname van hun moeders aan de arbeidsmarkt. Kinderen kostten in de 19^e eeuw immers minder in plaats van meer naarmate ze ouder werden. De druk op de moeder om uit werken te gaan verminderde naarmate haar kinderen opgroeiden en op hun beurt aan het gezinsbudget bijdroegen. Bovendien moet rekening worden gehouden met het feit dat de gemiddelde leeftijd van vrouwen bij de geboorte van hun laatste kind hoger lag dan tegenwoordig (Van Bavel, 2002). Bij het bereiken van hun finale gezinsgrootte waren vrouwen dus ouder en hun kansen op de arbeidsmarkt overeenkomstig beperkter dan nu.

Vrouwen- en kinderarbeid hingen in de 19^e eeuw sterk met elkaar samen. Over het algemeen was er een duidelijke correlatie tussen de lonen van volwassen mannen enerzijds en de mate waarin vrouwen en kinderen loonarbeid verrichtten anderzijds. De typische extremen vormden mijnsteden enerzijds, met relatief hoge mannenlonen, een lage arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en kinderen en een hoge vruchtbaarheid, en textielsteden anderzijds, met lage lonen, veel loonarbeid door vrouwen en een lage vruchtbaarheid. De meeste streken bevonden zich ergens tussen die twee extremen, maar over het algemeen werd de laagste huwelijksvruchtbaarheid bereikt waar relatief veel getrouwde vrouwen als buitenshuis werkend en loontrekkend werden geregistreerd. Waar veel vrouwen uit werken gingen, was doorgaans ook veel kinderarbeid (Szreter, 1996: pp. 503-525).

Flexibiliteit en combineerbaarheid speelden ook in de 19^e eeuw al een belangrijke rol. In streken en economische sectoren waar vrouwen grotendeels thuis loonarbeid verrichtten, of waar de arbeidsprestaties voor een werkgever op onregelmatige basis gebeurden, bleef de huwelijksvruchtbaarheid doorgaans relatief hoog. Een typisch voorbeeld waren de kantwerksters, die hun arbeidsintensieve

producten over het algemeen thuis maakten tegen zeer lage lonen, uitbetaald door een handelaar (Van Bavel, 2001). Van alle Britse textielwerksters hadden zij in 1911 de hoogste vruchtbaarheid. Rondlopende kinderen vormden geen belemmering bij het kantklossen. Naaisters, klee- en hoedenmaaksters daarentegen werkten doorgaans ook thuis maar dan op zelfstandige basis. Hun vruchtbaarheid was lager en Szreter wijt dat aan de relatief hoge opportuiniteitskosten van kinderen voor deze vrouwen: in vergelijking met het kantklossen waren deze beroepsactiviteiten relatief lucratief maar minder goed te combineren met kinderen (Szreter, 1996: pp. 506-507). Van Bavel (2002) deed volledig gelijklopende vaststellingen in het Belgische Leuven (1846-1910).

Eén van de gevolgen van de economische modernisering van pakweg 1800 was de toenemende ruimtelijke scheiding tussen woon- en werkplaats (Perrot, 1989). Het uiteengroeien van de twee werelden bemoeilijkte het combineren van zorg voor kinderen met betaalde arbeid. De overheid vaardigde trouwens vanaf het begin van de 20ste eeuw sociale wetgeving uit om vrouwen aan de haard te houden (Bosman, 1989: pp. 108-110; Janssens, 1998a: pp. 264-266; Vanhaute, 1998).

Vanaf de jaren zestig van de 20ste eeuw groeide de vraag naar arbeidskrachten sterk, vooral in de tertiaire sector. In toenemende mate werd een beroep gedaan op vrouwen. Kinderen hadden zich immers ondertussen zo goed als volledig van de arbeidsmarkt teruggetrokken, terwijl de kosten voor hun opleiding en ontspanning alleen maar waren gestegen (Chesnais, 1996).

In tegenstelling tot de situatie in de 19^e eeuw, kosten kinderen in (post-)industriële maatschappijen met een lange leerplicht, zolang ze ten laste van de ouders blijven, meer naarmate ze ouder worden. Op jonge leeftijd vragen kinderen dan weer veel tijd en aandacht. Tijdens de eerste kinderjaren kan dus een druk tot uittrede uit de arbeidsmarkt worden verwacht. Naarmate de kinderen ouder worden, zijn ze minder aangewezen op voortdurende ouderlijke zorg maar school, kleren en hobby's worden duurder. Dat kan moeders in latere fasen van het gezinsleven opnieuw tot betaald werk aanzetten (Bernhardt, 1993: p. 30).

Zo ontstond een situatie op de arbeidsmarkt die grondig verschilde van de toestand voordien. In de eerste plaats waren het nu niet meer enkel arbeidersvrouwen met een laag gezinsinkomen die uit werken gingen, maar meer en meer ook vrouwen uit de middenklasse. De opvatting dat het goed was voor de persoonlijke ontplooiing van vrouwen en hun emancipatie dat zij actief waren op de arbeidsmarkt, won geleidelijk aan veld. De overheid volgde de maat-

schappelijke evolutie en nam de belemmeringen voor vrouwenarbeid stilaan weg (Bosman, 1989).

Een groeiend aanbod van parttime banen zorgde de voorbije decennia voor een verzachting van het rolconflict tussen werk en moederschap (Wright en Hinde, 1991; Bernhardt, 1993: p. 28). In de mediterrane landen is het aanbod van parttime banen echter nog een stuk lager dan in de meeste andere westerse landen, zonder dat dit wordt gecompenseerd door een groter aanbod van kinderopvang om fulltime werk haalbaar te maken (Di Tommaso, 1999). Bovendien bleef de tertiaire sector, die in andere landen veel vrouwen tewerkstelt, in de mediterrane landen sterk onderontwikkeld in vergelijking met Noord- en West-Europa (Bettio en Villa, 1998).

5. De invloed van beleidsmaatregelen

Als er een negatieve samenhang bestaat tussen vruchtbaarheid en arbeid omwille van combinatieproblemen, mag men verwachten dat die samenhang verzwakt door maatregelen die effectief de combinatieproblemen verminderen (Bernhardt, 1993; Brewster en Rindfuss, 2000). Vraag is of dit niet alleen in theorie maar ook in de praktijk het geval is.

5.1. Beleidsinvloed in theorie

Chesnais (1996) onderscheidt in Europa twee basisopvattingen inzake de verhouding tussen individuen, families en de overheid (zie ook Dumon, 1989; Reher, 1998; Kröger, 2001). Enerzijds zijn er familielanden (“nations of families”), waar het gezin en de familie een beslissende rol spelen bij alle belangrijke levensbeslissingen, bijvoorbeeld inzake trouwen en kinderen krijgen, en waar het primair de familie is die voor diensten zorgt die voor gezinsvorming belangrijk zijn. Dat gaat van kinderopvang tot het kopen van een huis, het oprichten van een eigen zaak en financiële kredietverlening. In individulanden (“nations of individuals”) worden zulke taken doorgaans uitbesteed aan professionele diensten. Individulanden hangen ideaaltypisch een individualistische sociale filosofie aan waarin gelijke kansen als een individueel mensenrecht een belangrijke rol spelen (vergelijk Esping-Andersen, 1999).

In familielanden, aldus Chesnais (1996), neemt het gezinsbeleid doorgaans één van de volgende twee vormen aan. Ofwel de politieke maatregelen ondersteunen eerder het kostwinner-huismoeder-model, zoals in Duitsland, ofwel de

overheid doet niets wat zou kunnen worden gezien als bemoeienis met private familiezaken. Dat laatste is bijvoorbeeld het geval in Italië. In familielanden is de invloed van (groot)ouders groter dan in individulanden. Gedrag dat tegen de normen van voorgaande generaties ingaat, lokt daar dan ook vaker conflicten uit dan in individulanden. Dat verklaart mogelijk mee de relatieve intolerantie ten aanzien van buitenshuis werkende moeders van kleine kinderen (Chesnais, 1996: p. 735; Livi-Bacci en Salvini, 2000).

In individulanden als Zweden, Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk ondersteunt het beleid de individuele rechten en de welvaart van vrouwen en kinderen, los van hun positie in een gezin. Bovendien houdt het beleid in zulke landen ideaaltypisch ook rekening met de verscheidenheid aan gezinsstructuren en niet alleen met het kostwinner-huismoeder-model (Chesnais, 1996). In Zweden, bijvoorbeeld, geldt al vanaf 1974 voor zowel vaders als moeders een recht op betaald ouderschapsverlof. De koopkracht van de kinderbijslag is er, in tegenstelling tot in Italië, door indexering in grote mate op peil gehouden. Verder heeft de overheid er ook mee voor gezorgd dat er een ruim aanbod is aan professionele kinderopvang (Sundström en Stafford, 1992; Chesnais, 1996: pp. 732-733).

In Italië is de financiële overheidssteun voor kinderen de voorbije jaren almaar verder uitgehold. Dat komt doordat de kinderbijslag, ingevoerd nog vóór de Tweede Wereldoorlog, niet werd geïndexeerd. Bovendien werden zij ook nog eens onderworpen aan een bestaansmiddelenonderzoek, zodat alleen nog arme gezinnen er recht op hebben. Eén en ander betekent dat de komst van een kind in Italië zwaardere gevolgen heeft voor het gezinsbudget dan in de meeste andere Europese landen. Daarbij komt dat er in Italië weinig professionele kinderopvang voorhanden is, dat er een tekort is aan adequate huisvesting voor jonge gezinnen en dat de kansen op de arbeidsmarkt beperkt zijn door een niet optimaal draaiende economie. Vele jonge koppels reageren hierop met het uitstellen van hun eerste kind, en door hun kindwens terug te schroeven tot slechts één of twee kinderen (Chesnais, 1996; Bettio en Villa, 1998; Livi-Bacci en Salvini, 2000).

Oostenrijk, België, Nederland, Duitsland en Luxemburg zijn beleidsmatig typische familielanden in die zin dat er vele maatregelen zijn die gezinnen ondersteunen, bijvoorbeeld via subsidie van huisvesting, kinderbijslag en relatief genereuze regelingen voor betaald moederschapsverlof. De vruchtbaarheid en de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt liggen in deze landen doorgaans lager dan in de individulanden maar hoger dan in de mediterrane landen (Brewster en Rindfuss, 2000: pp. 284-285).

5.2. Beleidsinvloed in de praktijk

Uit een recente, gesofisticeerde tijdreeksanalyse van de correlatie *binnen* landen doorheen de tijd tussen vruchtbaarheid en arbeidsmarktparticipatie in Europa in de periode 1960-1994 blijkt dat de wederzijdse, negatieve samenhang van vruchtbaarheid en vrouwenarbeid sinds ongeveer de jaren tachtig (afhankelijk van het land) niet is verdwenen of omgekeerd, maar wel verzwakt. De auteurs van die studie verklaren die verzwakking onder meer door politieke beleidsmaatregelen die het rolconflict tussen gezin en werk verzachtten. In de mediterrane landen was dat vooralsnog niet of nauwelijks het geval: in Italië, bijvoorbeeld, versterkte de negatieve correlatie tussen kinderen en werk nog (Engelhardt *et al.*, 2001).

Vooraf voor Zweden bestaat er nogal wat multivariaat onderzoek. Dat leert dat gunstige ouderschapsregelingen en financiële steun wellicht een rol hebben gespeeld in het ondersteunen van vruchtbaarheids- en participatieniveaus, zij het een marginale (Sundström en Stafford, 1992; Brewster en Rindfuss, 2000: pp. 285-286). De VS voeren echter geen beleid ter ondersteuning van de combinatie van kinderen en werk, wat niet wegneemt dat zowel de vruchtbaarheid als de arbeidsmarktparticipatie daar relatief hoog zijn en de voorbije jaren zelfs nog lichtjes zijn gestegen (Brewster en Rindfuss, 2000: pp. 286-287). In dat land wordt de combineerbaarheid vooral geholpen door het particuliere initiatief: zowel commerciële ondernemingen als vrijwilligersorganisaties zorgen er voor een ruim aanbod aan kinderopvang (Rindfuss *et al.*, 2003).

Na de hereniging in 1990 van Oost- en West-Duitsland werden de sociale voorzieningen van het communistische regime van de DDR opgeheven. Het Oost-Duitse regime ondersteunde zowel de vruchtbaarheid als de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen door genereuze kinderbijslagen en uitgebreide voorzieningen voor kinderopvang. De opheffing van die voorzieningen verklaart volgens sommige auteurs de spectaculaire val van het totaal vruchtbaarheidscijfer in het oosten van Duitsland vanaf 1992, tot onder het niveau van één kind per vrouw. In het westen van het land hebben vrouwen de keuze: ofwel krijgen ze kinderen en trekken zich terug uit de arbeidsmarkt, ofwel richten ze zich helemaal op hun beroeps carrière en blijven ze kinderloos. Die óf-óf-situatie zou het gevolg zijn van een totaal gebrek aan adequate kinderopvang (Chesnais, 1996: pp. 736-737; Hank en Kreyenfeld, 2001).

Uit recent onderzoek blijkt dat er inderdaad een grote samenhang is tussen vruchtbaarheid en het aandeel kinderen op voorschoolse leeftijd in kinder-

opvang. Dat onderzoek kan worden geïnterpreteerd als een aanwijzing dat de opportuniteitskosten van kinderen veel zwaarder doorwegen bij werk- en vruchtbaarheidsbeslissingen dan de directe luier- en papkosten. Met andere woorden: wat werkende vrouwen vooral doet aarzelen om een (bijkomend) kind te nemen, is wat ze zouden verliezen wanneer ze het werk tijdelijk of permanent zouden moeten opgeven. Kinderen zijn vooral 'duur' als de zorglasten in die mate op de moederschouders komen te liggen dat de moeders niet meer uit werken kunnen gaan, zoals bijvoorbeeld in Duitsland of Spanje het geval is (DiPrete *et al.*, 2002: pp. 29-32). Dáár ligt potentieel de grootste kans voor reële beleidsinvloed.

Gezinsbeleid dat erop is gericht om de directe kosten van kinderopvang te compenseren, zoals de hoge Duitse kinderbijslag (Hohn, 1989), vecht tegen de bierkaai: het is budgettair totaal onhaalbaar om niet alleen de directe kosten maar ook de opportuniteitskosten van kinderen significant te compenseren. In elk geval blijken maatregelen als genereuze kinderbijslagen en fiscale aftrekken voor kinderen de vruchtbaarheid nauwelijks te beïnvloeden, al kunnen dergelijke maatregelen uiteraard voor andere doeleinden wenselijk zijn. Ook de precieze regeling voor ouderschapsverlof blijkt de vruchtbaarheid weinig te beïnvloeden. Een beleid gericht op het verzachten van de onverenigbaarheid tussen tijd op het werk en tijd bij de kinderen is potentieel veel efficiënter; een beleid dat de deelname van moeders aan de arbeidsmarkt vergemakkelijkt, zorgt ervoor dat tegelijk hoge opportuniteitskosten worden vermeden en een positief inkomenseffect op de vruchtbaarheid wordt veroorzaakt (DiPrete *et al.*, 2002).

6. Conclusie

Zorg voor kinderen en beroepsarbeid vergen allebei tijd, terwijl tijd een schaars goed is. Het ene gaat dus altijd in zekere mate ten koste van het andere. In die zin bestaat er altijd minstens voor een deel een extern rolconflict tussen ouderschap en beroepsarbeid. Dat is het uitgangspunt van de onverenigbaarheids-these. De inleiding van deze paper wees erop dat de geschiedenis van de daling van de vruchtbaarheid en de evolutie van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen op het eerste gezicht niet zonder meer met die these valt te rijmen. Er was sprake van drie anomalieën, waarvoor op basis van het voorgaande een oplossing geformuleerd kan worden.

Ten eerste begon de vruchtbaarheid in een aantal 19^e-eeuwse Europese landen precies te dalen in een periode waarin vrouwen zich eerder begonnen terug te

trekken in het huishouden dan zich op de arbeidsmarkt te oriënteren. Het punt is dat de vruchtbaarheidstransitie kennelijk niet werd veroorzaakt door veranderingen in de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt. Andersom zijn er ook geen aanwijzingen dat de evolutie van de participatie van vrouwen in de arbeidsmarkt op de lange termijn een gevolg was van de vruchtbaarheidsdaling. Hoewel kinderen en beroepsarbeid op het niveau van de individuele levensloop onmiskenbaar een invloed op elkaar hebben, zijn de structurele maatschappelijke evoluties inzake beroepsparticipatie en vruchtbaarheid voor een groot deel onafhankelijk van elkaar. Een bevolking met tegelijkertijd een hoge vruchtbaarheid en een hoge deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt is dus goed denkbaar. België in het midden van de 19^e eeuw is er een voorbeeld van. De realisatie van die mogelijkheid is onder meer afhankelijk van de mate waarin kinderen en beroepsarbeid voor ouders combineerbaar zijn.

In de 19^e eeuw waren het de burgervrouwen die als eerste meer geld en tijd gingen stoppen in een kleiner aantal kinderen. Dat verklaart de tweede anomalie: de 19^e-eeuwse pioniers van moderne vormen van geboortebeperving waren vaak te vinden in sociale lagen waar vrouwen in feite het minst deelnamen aan de arbeidsmarkt, vooral in de burgerij. Lesthaeghe (1995) en Van de Kaa en Lesthaeghe (1986) noemen deze periode die van de 'eerste demografische transitie': vrouwen specialiseerden zich van langzaam meer in het huishouden en investeerden idealiter al hun krachten in een beperkt aantal 'high quality children'.

De eerste werd gevolgd door een 'tweede demografische transitie', die Lesthaeghe (1995) bestempelt als individualistisch van aard. Vrouwen streefden naar hun emancipatie op het publieke vlak en weigerden in toenemende mate hun rol te beperken tot die van huisvrouw. De arbeidsmarktparticipatie nam toe en de vruchtbaarheid, na een heropleving tijdens de babyboom, dook onder het vervangingsniveau.

De derde anomalie uit de inleiding heeft betrekking op deze laatste periode: momenteel noteert Europa de laagste vruchtbaarheidscijfers precies in die landen, en dat zijn vooral de Mediterrane landen, waar vrouwen nog het minst uit werken gaan. Dat kan als volgt worden begrepen. In de meeste OESO-landen nam de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt sinds de jaren zeventig van de 20ste eeuw duidelijk toe. In sommige van deze landen hebben vrouwen manieren gevonden om dat uit werken gaan te combineren met kinderen, in andere niet. In die landen waar dat niet het geval was, is de vruchtbaarheid aanzienlijk verder gedaald. Het negatieve effect van arbeidsmarktparticipatie

op vruchtbaarheid is dus afhankelijk van de mogelijkheden om werk en kinderen te combineren. Die mogelijkheden zijn op hun beurt afhankelijk van de economische en politieke context.

In de landen met een sterk extern rolconflict zullen de vrouwen die moeder worden worden geprest om hun werk op te schorten. In dat soort landen staan jonge vrouwen dus onder druk om een keuze te maken: ofwel nu al kinderen nemen en stoppen met betaald werk, ofwel het krijgen van kinderen uitstellen en blijven werken. Een deel kiest voor kinderen, een ander deel voor werk. Als gevolg van die keuze is zowel de vruchtbaarheid als de arbeidsmarkt-participatie in die landen laag. In landen waar jonge kinderen en uit werken gaan beter verenigbaar zijn, combineert een relatief groot deel van de vrouwen beide rollen. Daarom is in zulke landen zowel de vruchtbaarheid als de arbeidsmarkt-participatie relatief hoog.

De omkering van de jaarlijkse correlatie tussen vruchtbaarheid en participatieniveau in de loop van de voorbije 30 jaar (zie figuur 3) is een gevolg van de differentiële gevoeligheid van de vruchtbaarheidscijfers voor een stijging van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. De groei van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen sinds de jaren zeventig was in bijna alle westerse landen van dezelfde grootteorde. Maar de gevoeligheid van de vruchtbaarheid voor de genoemde stijging verschilt sterk van land tot land. Dit verschil in gevoeligheid verklaart de omkering van de transversale correlaties op het niveau van de landen (Rindfuss *et al.*, 2003 en Kögel, 2003).

De gevoeligheid van de vruchtbaarheid voor de stijging van de activiteit van vrouwen op de arbeidsmarkt is in grote mate afhankelijk van de combineerbaarheid van werk met kinderen. Die combineerbaarheid blijkt op haar beurt sterk af te hangen van de accepteerbaarheid, de beschikbaarheid, de toegankelijkheid, de kwaliteit en de kostprijs van kinderopvang. Kinderopvang verdient dan ook een centrale plaats in het verdere onderzoek naar de hedendaagse evolutie van de vruchtbaarheid in het Westen.

Literatuur

Albrecht, J.W., P.A. Edin en S.B.Vroman (2000), A cross-country comparison of attitudes towards mothers working and their actual labor market experience. *Labour*, 14(4), pp. 591-608.

- Andersson, G. (2000), The impact of labour-force participation on childbearing behaviour: Pro-cyclical fertility in Sweden during the 1980s and the 1990s. *European Journal of Population*, 16(4), pp. 293-333.
- Bakker, N. (1995), *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Bernhardt, E.M. (1993), Fertility and employment. *European Sociological Review*, 9(1), pp. 25-42.
- Bettio, F. en P. Villa (1998), A Mediterranean perspective on the breakdown of the relationship between participation and fertility. *Cambridge Journal of Economics*, 22(2), pp. 137-171.
- Bongaarts, J. (2002), The end of the fertility transition in the developed world. *Population and Development Review*, 28(3), pp. 419-443.
- Bosman, E. (1989), De incompatibiliteit van buitenshuisarbeid van de vrouw en ouder-schap: historische situering en begripsbepaling. *Bevolking en Gezin* (2), pp. 103-133.
- Brewster, K.L. en R.R. Rindfuss (2000), Fertility and women's employment in industrialized nations. *Annual Review of Sociology*, 26, pp. 271-296.
- Calhoun, C.A. (1994), The impact of children on the labour supply of married women: Comparative estimates from European and US Data. *European Journal of Population*, 10(4), pp. 293-318.
- Camps-Cura, E. (1998), Transitions in women's and children's work patterns and implications for the study of family income and household structure: A case study from the Catalan textile sector (1850-1925). *The History of the Family*, 3(2), pp. 137-154.
- Casper, L. en M. O'Connell (1998), Work, income, and married fathers as child care providers. *Demography*, 35(2), pp. 243-250.
- Chesnais, J.-C. (1996), Fertility, family, and social policy in contemporary Western Europe. *Population and Development Review*, 22(4), pp. 729-739.
- Coale, A.J. (1986), The decline of fertility in Europe since the eighteenth century as a chapter in demographic history. In: A.J. Coale en S.C. Watkins (red.), *The decline of fertility in Europe*. Princeton (N.J.): Princeton University Press. pp. 1-30.
- Coale, A.J. en R. Treadway (1986), A summary of the changing distribution of overall fertility, marital fertility, and the proportion married in the provinces of Europe. In: A.J. Coale en S.C. Watkins (red.), *The decline of fertility in Europe*. Princeton (N.J.): Princeton University Press, pp. 31-181.
- Coale, A.J. en S.C. Watkins (1986), *The decline of fertility in Europe. The revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton (N.J.): Princeton University Press.
- Crafts, N.F.R. (1984), A cross-sectional study of legitimate fertility in England and Wales in 1911. *Research in Economic History*, 9(1), pp. 89-107.
- Crafts, N.F.R. (1989), Duration of marriage, fertility and women's employment opportunities in England and Wales in 1911. *Population Studies*, 43(2), pp. 325-335.
- Davis, K. (1987), *Below-replacement fertility in industrial societies: causes, consequences, policies*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Di Tommaso, M.L. (1999), A trivariate model of participation, fertility and wages: The Italian case. *Cambridge Journal of Economics*, 23(5), pp. 623-640.
- DiPrete, Th.A., S.Ph. Morgan, H. Engelhardt en H. Pacalova (2002), *Do cross-national differences in the costs of children influence fertility behavior?* Durham (N.C.): Duke University, Department of Sociology. Working paper.
- Dumon, W. (1989), *Family policy in EEC Countries*. Luxembourg: Office for official publications of the European communities.
- Engelhardt, H., T. Kögel en A. Prskawetz (2001), *Fertility and female employment reconsidered: A macro-level time series analysis*. Rostock, Germany: Max-Planck-Institut for Demographic Research. MPIDR Working paper no. WP 2001-021.
- Esping-Andersen, G. (1999), *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Fontaine, L. en J. Schlumbohm (2000), Household strategies for survival: An introduction. *International Review of Social History*, pp. 1-17.
- Friedman, D., M. Hechter en S. Kanazawa (1999), Theories of the value of children: A new approach. In: R. Leete (red.), *Dynamics of values in fertility change*. Oxford: Oxford University Press, pp. 19-47.
- Gillis, J.R., L.A. Tilly en D. Levine (1992), *The European experience of declining fertility. A quiet revolution, 1850-1970*. Cambridge (Mass.) en Oxford (UK): Blackwell.
- Grimm, M. en N. Bonneuil (2001), Labour market participation of French women over the life cycle, 1935-1990. *European Journal of Population*, 17(3), pp. 235-260.
- Hank, K. en M. Kreyenfeld (2001), *Childcare and fertility in (Western) Germany*. Rostock, Germany: Max-Planck-Institut für demografische Forschung.
- Henkens, K., Y. Grift en J. Siegers (2002), Changes in female labour supply in the Netherlands 1989-1998: The case of married and cohabiting women. *European Journal of Population*, 18(1), pp. 39-57.
- Herr, E. (1995), The Census, estimation biases, and female labor-force participation rates in 1880 Colorado. *Historical Methods*, 28(4), pp. 167-181.
- Höhn, C. (1989), Country report Federal Republic of Germany. In: W. Dumon (red.), *Family policy in EEC Countries*. Luxembourg: Office for official publications of the European communities, pp. 79-94.
- Janssens, A. (1998a), De mannelijke kostwinner: mythe of historische werkelijkheid? Een overzicht van het debat. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 444(5), pp. 258-280.
- Janssens, A. (1998b), Class, work and religion in the female life course-the case of a Dutch textile town: Enschede, 1880-1940. *Historical Social Research*, 23(1-2), pp. 254-274.
- Kaa, D.J. van de en R. Lesthaeghe (1986), *Bevolking: groei en krimp*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kalwij, A.S. (2000), The effects of female employment status on the presence and number of children. *Journal of Population Economics*, 13(2), pp. 221-239.
- Kempeneers, M. en E. Lelièvre (1993), Women's work in the EC: five career profiles. *European Journal of Population*, 9(1), pp.77-92.

- Kögel, T. (2003), *Did the association between fertility and female employment within OECD countries really change its sign?* Rostock, Germany: Max Planck Institute for Demographic Research. (Forthcoming in *Journal of Population Economics*).
- Kohler, H.-P., F.C. Billari en J.A. Ortega (2002), The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28(4), pp. 641-680.
- Kravdal, O. (1992), The weak impact of female labour force participation on Norwegian third-birth rates. *European Journal of Population*, 8(3), pp. 247-263.
- Kravdal, O. (1994), The importance of economic activity, economic potential and economic resources for the timing of first births in Norway. *Population Studies*, 48(2), pp. 249-267.
- Kravdal, O. (2001), The high fertility of college educated women in Norway: An artefact of the separate modelling of each parity transition. *Demographic Research*, 5(6), pp. 187-216.
- Kröger, T. (2001), *Comparative research on social care. The state of the art*. Brussels: European Commission.
- Lesthaeghe, R. (1995), The second demographic transition in Western countries: An interpretation. In: K.O. Mason en A.-M. Jensen (red.), *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon Press, pp. 17-62.
- Lesthaeghe, R. en G. Moors (2000), Recent trends in fertility and household formation in the industrialized world. *Review of Population and Social Policy*, (9), pp. 121-170.
- Liefbroer, A.C. en M. Corijn (1999), Who, what, where, and when? Specifying the impact of educational attainment and labour force participation on family formation. *European Journal of Population*, 15(1), pp. 45-75.
- Lis, C. (1984), Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 10(36), pp. 380-405.
- Livi-Bacci, M. en S. Salvini (2000), Trop de famille et trop peu d'enfants: fécondité en Italie depuis 1960. *Cahiers Québécois de Démographie*, 29(2), pp. 231-254.
- Matthijs, K. (2001), *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*. Leuven: Universitaire Pers.
- Matthijs, K. (2003), Demographic and sociological indicators of privatisation of marriage in the 19th Century in Flanders. *European Journal of Population*, forthcoming.
- Mertens, N., P.H. van der Meer, J.J. Schippers en J.J. Siegers (1992), De arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw en de gezinsopbouw: gedragen Nederlandse vrouwen zich anders dan Vlaamse vrouwen? *Bevolking en Gezin*, (3), pp. 105-129.
- Pauwels, K., W. Van Dongen, L. Deschamps en E. Bosman (1988), De arbeidsparticipatie van de vrouw en de gezinsopbouw. *Bevolking en Gezin*, (3), pp. 95-115.
- Peeters, H.F.M. (1981), Vijf eeuwen gezin en kind in West-Europa. Een historiografisch overzicht. Enkele lijnen en richtlijnen. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 94(3), pp. 343-376.
- Perrot, M. (1989), Woonomstandigheden. In: G. Duby en Ph. Ariès (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. De negentiende eeuw: materiële cultuur en de wereld van het individu*. Amsterdam: Agon, pp. 11-26.

- Pott-Buter, H.A. (1993), *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility: A seven country comparison, 1850-1990*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Reher, D.S. (1998), Family ties in Western Europe: Persistent contrasts. *Population and Development Review*, 24(2), pp. 203-234.
- Rindfuss, R.R., K.L. Brewster en A.L. Kavee (1996), Women, work, and children: Behavioral and attitudinal change in the United States. *Population and Development Review*, 22(3), pp. 457-482.
- Rindfuss, R.R., K.B. Guzzo en S.Ph. Morgan (2003), The changing institutional context of low fertility. *Population Research and Policy Review*, (forthcoming).
- Schellekens, J. (1993), Wages, secondary workers, and fertility: A working-class perspective of the fertility transition in England and Wales. *Journal of Family History*, 18(1), pp. 1-17.
- Schrover, M. (1997), The demographic consequences of changing employment opportunities: Women in the dutch meierij in the nineteenth century. *The History of the Family*, 2(4), pp. 451-480.
- Scott, J. (1999), European Attitudes towards Maternal Employment. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 19(9-10-11), pp. 151-186.
- Steverlynck, C. (2000), *Als de ooienaar komt... . Vrijen, trouwen en moeder worden in de twintigste eeuw*. Tiel: Lannoo.
- Stycos, J.M. en R.H. Weller (1967), Female working roles and fertility. *Demography*, 4(1), pp. 210-217.
- Sundström, M. en F.P. Stafford (1992), Female labour force participation, fertility and public policy in Sweden. *European Journal of Population*, 8(3), pp. 199-215.
- Szreter, S. (1996), *Fertility, class and gender in Britain, 1860-1940* (1 ed.). Cambridge: Cambridge University Press. Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time No. 27.
- Van Bavel, J. (2001), Family control, bridal pregnancy, and illegitimacy. An event history analysis in Leuven, Belgium, 1846-1856. *Social Science History*, 25(3), pp. 449-479.
- Van Bavel, J. (2002), *Van natuurlijke naar gecontroleerde vruchtbaarheid? Geboortebeperving in Leuven, 1846-1910*. Leuven: Universitaire Pers Leuven. Sociologie Vandaag No. 6.
- Van den Eeckhout, P. (1993), Family income of Ghent working-class families ca. 1900. *Journal of Family History*, 18(2), pp. 87-110.
- Van Dongen, W., M. Beck en E. Vanhaute (2001), Naar een nieuw basismodel voor de combinatie van het gezins- en beroepsleven? In: W. Van Dongen, M. Beck en E. Vanhaute (red.), *Beroepsleven en gezinsleven. Het combinatiemodel als motor voor een actieve welvaartsstaat?* Leuven/Brussel: Garant/CBGS, pp. 1-16.
- Van Dongen, W., D. Malfait en K. Pauwels (1995), *De dagelijkse puzzel "gezin en arbeid"*. Feiten, wensen en problemen inzake de combinatie van beroeps- en gezinsarbeid in Vlaanderen. Brussel: CBGS. CBGS Monografie No. 1995/2.

- Van Dongen, W. en E. Vanhaute (2001), De leefsituatie van mannen en vrouwen binnen gezin en maatschappij. In: W. Van Dongen, M. Beck en E. Vanhaute (red.), *Beroepsleven en gezinsleven. Het combinatiemodel als motor voor een actieve welvaartsstaat?* Leuven/Brussel: Garant/CBGS, pp. 57-116.
- Van Praag, Ph. (1977), Het bevolkingsvraagstuk in België: standpunten en opvattingen in het begin van de 20ste eeuw. *Bevolking en Gezin*, (1).
- Vanhaute, E. (1998), Het kostwinnersmodel als historische fictie: arbeid en inkomen van gezinnen in langetermijnperspectief. In: W. Van Dongen, E. Vanhaute en K. Pauwels (red.), *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen de gezinnen*. Leuven: Garant, pp. 55-70.
- Wilterdink, N. en B. van Heerikhuizen (1999), *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Wright, R.E. en P.R.A. Hinde (1991), The dynamics of full-time and part-time female labour force participation in Great Britain. *European Journal of Population*, 7(3), pp. 201-230.